

PIOTR P. ROGÓLSKI

Radom

ARCHITEKTURA KOŚCIOŁA POJEZUICKIEGO W CHOJNICACH

Kościół p.w. Zwiastowania NMP (wcześniej p.w. św. Kazimierza i bł. Jana Franciszka Regis) w Chojnicach, ufundowany pierwotnie dla jezuitów, tworzy, wraz z budynkiem kolegium, zespół barokowy, jeden z ciekawszych na Pomorzu Wschodnim. Dzieje kościoła możemy odtworzyć głównie na podstawie XIX-wiecznych regionalnych publikacji autorów niemieckich J. Z. Müllera¹, N. G. Benwitza², A. Goebła³, A. Uppenkampa⁴, R. Thomaszewskiego⁵, J. Heisego⁶ oraz według monografii S. Załęskiego – *Jezuici w Polsce*⁷. Podstawowy materiał badawczy stanowią kroniki jezuickie *Historiae Residentiae Conicensi Societatis Jesu*, obejmujące okres od 1620 do 1773 r.⁸ Natomiast w opracowaniach z zakresu historii sztuki regionu, tacy autorzy

---

¹ *Nachrichten von der Grundung des Jesuiten-Klosters in Conitz*, Conitz 1822.

² *Kirchengeschichte der Stadt Konitz*, w: „Preussische Provinzial Blatter”, 18(1837), 19(1838).

³ *Geschichte des Konitzer Gymnasium*, w: *Jahresbericht über des Kongliche Katholische Gymnasium in Conitz*, Conitz 1866.

⁴ *Geschichte der Stadt Konitz*, Konitz 1873.

⁵ *Jahresbericht über das Kongliche Katholische Gymnasium in Conitz*, Konitz 1886/1887.

⁶ *Die Bau- und Kunstdenkmaler der Provinz Westpreussen*, t. I, Pomerellen–Danzig 1884-1887.

⁷ *Jezuici w Polsce*, t. IV, Kraków 1900-1906, cz. 3.

⁸ *De Residentia Conicensi Societatis Jesu*, „Fontes” 14(1910), [Tow. Nauk. w Toruniu]; *Historia Residentiae Conicensi Societatis Jesu 1718-1744* (rękopisy w ARSI, fotokopie w archiwum Kolegium Jezuitów w Krakowie).

jak B. Makowski⁹, G. Chmarzyński¹⁰, a po 1945 r. – J. Poklewski¹¹, T. Chrzanowski i M. Kornecki¹² i A. J. Baranowski¹³ jedynie sygnalizują o problemach związanych z analizą architektury kościoła, jej proveniencją artystyczną i budowniczym. W literaturze przedmiotu, np. w charakterystykach opisowych kościoła chojnickiego, można zauważyć rozbieżności w określeniu dyspozycji planu i typu architektonicznego wnętrza, stąd sprzeczne niekiedy wnioski. W artykule tym przedstawimy analizę stylistyczną architektury kościoła w Chojnicach, spróbujemy ustalić jej proveniencję artystyczną i określić rolę jezuitów. Reformacja była istotnym czynnikiem kształtującym dzieje Prus Królewskich. Ta dzielnica Korony posiadała autonomię prawno-ustrojową, a miasta pruskie otrzymały przywileje wyznaniowe. Protestantyzm był przejawem pruskiego separatyzmu i podkreślał opór przeciwko bliższym związkom z Rzeczpospolitą. Uzależnienie polityczne tej dzielnicy od Korony, przywileje wyznaniowe oraz znaczenie biskupów, stwarzały podstawy dla akcji kontrreformacyjnej. Dla jej zdynamizowania zostali sprowadzeni do Prus Królewskich jezuiti, których misja utrudniona w dużych miastach protestanckich, takich jak Gdańsk i Elbląg, skoncentrowana była na małych ośrodkach miejskich, do których, obok Grudziądza czy Malborka, należały Chojnice. Ponadto na prowincji dominowały fundacje rodów szlacheckich (Wejherowie, Potoccy, Działyńscy, Kostkowie), które popierały katolicyzm.

Pierwsi jezuiti przybyli do Chojnic w 1620 r., sprowadzeni przez Jana Doręgowskiego, oficjała kamieńskiego, proboszcza chojnickiego, który starał się o ich sprowadzenie już w 1610 r.¹⁴ Sytuacja wyznaniowa w mieście nie była korzystna dla katolików. Od połowy XVI wieku, gdy urzędowo przyjęto wyznanie protestanckie, nasiliły się tendencje reformacyjne, a w mieście procentowo przeważała ludność pochodzenia niemieckiego tego wyznania.

---

⁹ *Sztuka na Pomorzu. Jej dzieje i zabytki*, Toruń 1932.

¹⁰ *Sztuka pomorska*, w: *Słownik Geograficzny Państwa Polskiego i ziem historycznie z Polską związanych*, t. I, red. S. Arnold, Warszawa 1936.

¹¹ *Kościół i klasztor pobernardyński w Zamartem k. Chojnic*, w: „Teka Komisji Historii Sztuki TNT”, 4(1968), s. 225-262.

¹² *KZSzP*, t. XI, z. 5: *Dawne woj. bydgoskie. Chojnice, Czersk i okolice*, red. T. Chrzanowski i M. Kornecki, Warszawa 1979, s. XIV.

¹³ *Barokowe kościoły halowe w Wielkopolsce*, w: *Sztuka 1. poł. XVIII w.*, Warszawa 1981, s. 173-195.

¹⁴ *De Residentia Conicensi*, s. 589; P. P a n s k e, *Chojnice i Człuchowo w czasach Reformacji i Przeciwreformacji*, „Roczniki Tow. Nauk. w Toruniu”, 32(1925).

Protestanci przejęli kościół parafialny i dopiero dzięki staraniom Jana Doręgowskiego, po procesie i wyrokiem króla Zygmunta III, kościół ten rekatolizowano w 1617 r.¹⁵ Na początku XVII wieku wybudowano szkołę protestancką oraz przyjęto na użytek protestantów kościół św. Jerzego. Po 1657 r., gdy spłonął ratusz, odbudowano go z przeznaczeniem na zbór ewangelicki. Według S. Załęskiego, dwóch pierwszych jezuitów: Szymon Schroeter i Krzysztof Kraus, przybyło z misją do Chojnic z Gdańska¹⁶. Początkowo mieszkali oni w domku na probostwie Jana Doręgowskiego, a kazania w językach niemieckim i polskim głosili w kościele parafialnym p.w. Ścięcia św. Jana, gdzie ołtarz i konfesjonał mieli jezuiti w kaplicy św. Anny (Doręgowskich). W 1622 r. było już czterech zakonników, w tym dwóch księży: nauczyciel i misjonarz. W 1623 r. jezuiti wystawili budynek, w którym urządzili pomieszczenia dla zakonników oraz szkołę gramatykalną o klasach niższych (*scholas parochiali*) i w tym roku misja prawdopodobnie uzyskała rangę rezydencji¹⁷. W roku następnym liczba jezuitów zwiększyła się do ośmiu, w tym pięciu księży. W latach 1628-1640 Jan Doręgowski zapisał jezuitom dziedziczne dobra ziemskie w Doręgowicach, Angowicach i Niedźwiedziu na fundację kolegium, którą powiększył jego krewny Stanisław w 1688 r. zapisem dóbr w Moszczenicy. Należy przyjąć stwierdzenie S. Załęskiego, że „wszystkie te dobra ziemskie nie starczyły na fundację kolegium” i misja jezuicka pozostała rezydencją aż do 1749 r.¹⁸ Jezuiti nabyli sądownie teren w obrębie murów miasta i w 1640 r., dzięki staraniom superiora Jerzego Halsziegera, przeniesiono z Doręgowic drewniany kościół do Chojnic. W latach czterdziestych XVII w. zbudowano dom klasztorny, a przy jego budowie zatrudniony był w latach 1648/1649 murarz Wojciech Ragonius, jezuita¹⁹. Zabudowania klasztorne spłonęły wraz z kościołem, w 1657 r. podczas pożaru miasta. Kościół (lub kaplicę) odbudowano na miejscu spalonego zespołu do 1664 r., następnie w latach 1673-1675, z inicjatywy superiora Jana Wolskiego powstał obok kościoła nowy budynek zakonny. Jak podaje S. Załęski, była to rezydencja z pięknym przedsionkiem (*porticus*),

¹⁵ *De Residentia Conicensi*, s. 608.

¹⁶ Dz. cyt., s. 540.

¹⁷ *De Residentia Conicensi*, s. 589; Muller, dz. cyt., s. 5; Benwitz, s. 246; Załęski, dz. cyt., s. 1204.

¹⁸ Załęski, dz. cyt., s. 1204.

¹⁹ T. Poplatek, J. Paszenda, *Słownik Jezuitów Artystów*, Kraków 1973, s. 182, 232.

który zburzyli luteranie, za co superior zaskarżył ich w sądzie królewskim²⁰.

Pierwotny, drewniany kościół jezuitów w Chojnicach spłonął 16 sierpnia 1712 r. Początkowo, prymas Stanisław Szembek nie zezwalał jezuitom na budowę nowego kościoła, motywując to tym, że wobec dużego kościoła parafialnego i sąsiedztwa cmentarza jest on zbędny²¹. Dopiero dzięki wstawianictwu oficjała kamieńskiego i proboszcza chojnickiego Józefa Erazma Platerna, prymas zezwolił na rozpoczęcie budowy²². O zmianie tej decyzji zdecydowała zapewne sytuacja wyznaniowa w mieście i względy religijno-propagandowe, typowe dla akcji kontrreformacyjnej, przejawiającej się także w rywalizacji katolicko-protestanckiej w dziedzinie architektury. Kamień węgielny położył 28 lipca 1718 r. kanonik gnieźnieński Józef Erazm Platern w obecności licznych duchowieństwa²³. Na płycie wsuniętej pod kamień napisano, że budowa prowadzona jest dzięki datkom wielu dobroczyńców z prowincji pruskiej, którzy ofiarowali 2 tys. guldenów oraz dzięki pomocy superiora tutejszych jezuitów Kazimierza Płaskowskiego, który ofiarował 900 guldenów²⁴. W 1719 r., dzięki staraniom Alberta Jackowskiego, starosty tucholskiego, rozpoczęto zwożenie kamieni i drewna na założenie fundamentów, których budowa, jak podaje kronikarz „byłaby zakończona, gdyby wojsko moskiewskie, przez swoje nadzwyczajne i prawie tyrańskie podatki nie uciskało nas”²⁵. Z powodu braku funduszy budowa została przerwana, a w 1730 r. chorąży pomorski Kazimierz Kitnowski ofiarował na budowę kościoła 6 tys. florenów polskich i w tym roku przypuszczalnie rozpoczęto budowę fundamentów „prawie nowych, gdyż starych nie użyto z powodu braku doświadczenia budowlanego wcześniejszych budowniczych”²⁶. Należy zauważyć, że podstawę kościoła stanowi krypta sklepiona kolebkowo, z wydzielonymi kaplicami bocznymi i niszą apsydialną, powtarzającą, w swym zrębie, plan kościoła. Fundamenty ukończono w lipcu 1733 r., a jednocześnie „podsunięto podpory pod fundamenty wież”. Należy przyjąć, że w latach

---

²⁰ Z a ł ę s k i, dz. cyt., s. 1207.

²¹ *Historia Residentiae Conicensi Societatis Jesu 1718-1744*, Annus 1718, Hist. Pol. 58 f. 155.

²² Tamże.

²³ Tamże.

²⁴ B e n w i t z, dz. cyt., s. 247-248.

²⁵ *Historia Residentiae*, Annus 1719, Hist. Pol. 58 f. 158.

²⁶ *Historia Residentiae*, Annus 1730. Hist. Pol. 59 f. 23.

1730-1733 rozpoczęto budowę kościoła według nowego planu. W 1734 r. wzmocniono fundamenty, a w roku następnym wzniesiono mury korpusu. W 1737 r. ukończono budowę czterech kaplic, a w nieukończonym kościele odprawiono uroczyste nabożeństwo żałobne za Mariannę Sartowską, żonę Kazimierza Kitnowskiego, fundatora budowy²⁷. W 1739 r. korpus kościoła przykryto dachem. W latach 1738-1740 zatrudnieni byli w Chojnicach, zapewne przy budowie kościoła, dwaj stolarze: Franciszek Frydrychowicz i Jan Tobiasz Burchard²⁸. Malowidła ścienne we wnętrzu kościoła, w tym iluzjonistyczną, kwadraturową kopułę, wykonał w 1742 r. Franciszek Haeflich, malarz chojnicki. W 1744 r. ukończono prace przy elewacjach, a dzięki funduszom Adama Czapskiego z Włocławka także przy wieżach kościelnych, które „pokryto spizem i ozdobiono”²⁹. W latach 1744-1755 dobudowano do kościoła dwuskrzydłowy gmach kolegium. Kościół, po kasacie zakonu jezuickiego (w Prusach w 1780 r.) był nieużytkowany. W 1815 r. w gmachu dawnego kolegium jezuitów założono Królewskie Gimnazjum Katolickie, a kościołowi nadano funkcję gimnazjalnego. W latach 1939-1945 kościół użytkowany był przez protestantów, dlatego w 1940 r. malowidła ścienne zostały zatynkowane. Podczas wyzwania miasta w 1945 r. zniszczony został hełm wieży południowej. W latach 1955-1958 architekturę kościoła poddano renowacji, a rekonstrukcję hełmu zrealizowano w 1966 r.

Pierwszą wzmiankę odnoszącą się do stylu kościoła w Chojnicach podaje R. Thomaszewski (1887 r.), który stwierdza, że „kościół ten wybudowany został w stylu jezuickim”³⁰. Pojęcie „stylu jezuickiego” rozpowszechniło się w literaturze niemieckiej XIX w. Oznaczało ono, w tym czasie, styl posługujący się przeładowaniem motywów dekoracyjnych i niezwykłymi efektami. Obecnie pod określeniem *Jesuitenbaukunst* czytamy, że są to barokowe budowle sakralne, wznoszone przez zakon jezuicki głównie na wzór kościołów macierzyńskich Il Gesu i S. Ignazio w Rzymie³¹. Model świątyni jezuickiej często łączy skromną fasadę z bogatym wnętrzem, plan jest z reguły prostokątny, jednonawowy z szeregiem kaplic bocznych. Ponadto jezuici dostosowywali się do wymagań lokalnych i miejscowych potrzeb.

---

²⁷ *Historia Residentiae*, Annus 1737, Hist. Pol. 59 f. 181v.; K. N i e s i e c k i, *Herbarz Polski*, t. VIII, Lipsk 1841, s. 283-284.

²⁸ P o p l a t e k, P a s z e n d a, dz. cyt., s. 232.

²⁹ *Historia Residentiae*, Annus 1744, Hist. Pol. 60, f. 134.

³⁰ Dz. cyt., s. 39.

³¹ J. P a s z e n d a, *Losy tak zwanego stylu jezuickiego*, BHS, 1-2/2000, s. 170.

Odnosząc te stwierdzenia do kościoła jezuickiego w Chojnicach, możemy zauważyć, że prezentuje on, w ogólnym układzie, model jezuicki. Budowla ta przedstawia w rozwiązaniu rzutu poziomego układ jednonawowy, dwuprzęsłowy, z rzędami kaplic bocznych, które połączone są węższymi przejściami. Obszerną nawę, z kaplicami i ulokowanymi powyżej emporami, wraz z apsydą prezbiterialną, zamyka jeden korpus, w którego zachodnich narożach ulokowane są kwadratowe wieże. Prezbiterium flankują boczne pomieszczenia, przez co plan całego kościoła zamyka się w prostokącie. Wnętrze szerokiej nawy dziela, na dwa przęsła, masywne filary ścienne, z których skrajne wprowadzone są w prezbiterium i przestrzeń międzywieżową, a środkowe, wyznaczające poprzeczną oś symetrii wnętrza, przeparte są, w strefie kaplic i empor, przejściami. Filary, z parami pilastrów, wspierają sklepienia żaglaste nawy, które przedzielone są parami szerokich gurtów. Sklepienie wschodnie ma podwyższoną strzałkę i tworzy rodzaj pseudokopuły. Sklepienia empor założone są na tej samej wysokości, co sklepienia w nawie. Przestrzeń międzyfilarowa tworzy aneksy boczne, stosunkowo płytkie, podporządkowane przestrzeni nawy. Pomiedzy filarami ulokowane są kaplice boczne, otwarte do nawy szerokimi arkadami i posiadające samodzielną artykulację, a nad nimi empory przekraczające wysokość wyznaczoną przez belkowanie, które obiega filary z trzech stron. Belkowanie to nie dochodzi do ścian obwodowych, jedynie gzyms przeciąga się na ściany przejść między emporami oraz obiega wewnątrz prezbiterium. Filary posiadają ścięte wklęsłą narożniki, co plastycznie podkreśla centralizację przestrzeni. Dodatkowym walorem scalającym wewnątrz jest światło płynące pośrednio z podwójnych okien umieszczonych w kaplicach i na emporach (od strony północnej w kaplicach okna ślepe). Istotne dopełnienie wnętrza stanowią polichromie ścienne, szczególnie iluzjonistyczna kopuła o motywach kolumnowo-arkadowych w polu sklepienia przęsła wschodniego nawy. Uwagę zwraca także bogata dekoracja stiukowa na sklepieniach, w prezbiterium plafon w formie łuku wklęsło-wypukłego z uskokiem, bogato profilowanym w przekroju, podobne na sklepieniach w kaplicach i na emporach, na gurtach i w podniebieniach arkad emporowych – dekoracje kampanulowe, wstęgowo-cęgowe i muszlowe. Także empora organowa, o balustradzie zakreślonej linią wklęsło-wypukłą, dekorowana jest bogatymi motywami kampanulowymi, a w podniebieniu roślinnymi. W zewnętrznej, kubicznej bryle kościoła, nakrytej dwuspadowym dachem, dominuje dwukondygnacyjowa, trójosiowa fasada, o smukłych wieżach wtopionych w korpus. Wieże te ujmują ścianę szczytową nad środkową częścią fasady,

przez co jej kompozycja staje się zwarta i statyczna. Dolna strefa fasady artykułowana jest masywnymi pilastrami w wielkim porządku. Natomiast płaszczyznę elewacji południowej, podzieloną parami pilastrów, w wielkim porządku, dekorują pary okien, przy czym okna w górnej kondygnacji ozdobione są pod- i nadokiennikami, wyrobionymi w tynku, w kształcie linearnych esowatych wstęg i kartuszy.

W literaturze przedmiotu, w odniesieniu do typu architektonicznego kościoła chojnickiego i jego proveniencji artystycznej, spotykamy rozbieżne stwierdzenia. Według G. Chmarzyńskiego³², B. Makowskiego³³, czy E. Dehio i E. Galla³⁴ jest to budowla trójnawowa i halowa. T. Chrzanowski i M. Kornecki zaliczają go do typu kościoła halowo-emporowego³⁵, natomiast A. J. Baranowski wpisuje go do typu budowli halowych³⁶. Według J. Łozińskiego i A. Miłobędzkiego jest to kościół jednonawowy z kaplicami i emporami³⁷. Odnośnie do proveniencji architektury tego kościoła G. Chmarzyński wskazuje, że jego architekt powiązany był z kręgiem architektury południowoniemieckiej³⁸. Według B. Makowskiego budowla chojnicka wykazuje analogie z barokowymi kościołami Poznania, a szczególnie z kościołem jezuickim³⁹. Podkreśla on fakt, że Jan Zelner, jeden z budowniczych, przybył właśnie z Poznania. Natomiast J. Poklewski stwierdza, że kościół w Chojnicach jest pierwszym przykładem wpływów Wielkopolski na terenie Pomorza w XVIII wieku⁴⁰. Także T. Chrzanowski i M. Kornecki podają, że kościół ten nawiązuje do halowych układów barokowych, modnych w Wielkopolsce, skąd, jak wskazują, przybył Jan Zelner⁴¹. Do podobnego wniosku dochodzi A. J. Baranowski, który uważa, że kościół w Chojnicach, jako najwcześniejszy, wyznacza kierunek rozwoju barokowych kościołów halowych w Wielkopolsce⁴². Według niego kościoły w Chojnicach, Wysokiej, Zamartem, Kcyni, Żytkowiecku (dwuprzęsłowe) oraz w Margoninie, Bie-

³² Dz. cyt., s. 991.

³³ Dz. cyt., s. 141.

³⁴ *Deutschordensland Preussen*, München 1952, s. 61.

³⁵ KZSzP, t. XI, z. 5, s. XIV, 18.

³⁶ Dz. cyt., s. 172/173.

³⁷ *Atlas zabytków architektury w Polsce*, Warszawa 1967, s. 51.

³⁸ Dz. cyt., s. 390.

³⁹ Dz. cyt., s. 141-142.

⁴⁰ Dz. cyt., s. 260/261.

⁴¹ KZSzP, t. XI, z. 5, s. XIV.

⁴² Dz. cyt., s. 172.

chowie (trójprzęsłowe) należą do specyficznego zespołu halowych świątyń wielkopolskich, w których pierwiastki sztuki lokalnej nakładają się na plany dwu- i trójprzęsłowe, wykształcone na terenie Czech i Śląska, gdzie dominowały świątynie ściennofilarowe. A. J. Baranowski dochodzi do wniosku, że na terenie Środkowej Europy propagatorem kościoła halowego w okresie baroku był zakon jezuicki, a odrodzenie tego typu budowli było przejawem rywalizacji katolicko-protestanckiej na tym obszarze. W literaturze poruszany jest także problem budowniczego kościoła chojnickiego. J. Z. Müller (1822 r.), chociaż stwierdza, że architekt pozostaje nieznany, to podaje, według przekazów lokalnych, że „obaj artyści pochodzili z Czech”, a sam sugeruje, że może byli to Włosi przysłani przez zakon⁴³. A. Goebel podaje, że trzecim i ostatnim budowniczym kościoła był Jan Zelner, jezuita, który przybył do Chojnic z kolegium poznańskiego⁴⁴. T. Chrzanowski i M. Kornecki uważają, że rola budowniczego zakonnego Jana Zelnera z Poznania jest niejasna i według nich był on zapewne kierownikiem budowy (*praefectus fabricae*) a nie projektantem⁴⁵. Według A. J. Baranowskiego architektem świątyni chojnickiej był Zelner⁴⁶, natomiast K. Kalinowski, wskazując Jana Zelnera jako prowadzącego budowę w Chojnicach, podkreśla jego śląski rodowód⁴⁷.

Na podstawie stanu badań możemy stwierdzić, że naczelnym problemem badawczym jest określenie typu architektonicznego kościoła chojnickiego. W dalszych rozważaniach spróbujemy określić jego cechy stylowe i proveniencję artystyczną, w powiązaniu z tendencjami stylowymi, występującymi w architekturze baroku. Rozwój tej architektury tradycyjnie już wyprowadza się od kościoła jezuitów Il Gesu w Rzymie, który prezentuje nowy typ budowli o układzie jednonawowym z kaplicami bocznymi, otwartymi do nawy szerokimi arkadami. Szeroka nawa sklepiona jest kolebkowo, a kulminację przestrzeni wnętrza stanowi skrzyżowanie nawy z transeptem, nakryte kopułą. To rozwiązanie planu, jak i układu przestrzennego, zapoczątkowało w baroku nowy sposób kształcenia wnętrza, polegający na połączeniu przestrzeni cen-

---

⁴³ Dz. cyt., s. 7.

⁴⁴ Dz. cyt., s. 11.

⁴⁵ KZSzP, t. XI, z. 5, s. XIV.

⁴⁶ Dz. cyt., s. 195.

⁴⁷ Dz. cyt., *Związki artystów Śląska i Polski*, w: *Sztuka I. poł. XVIII w.*, Warszawa 1981, s. 342. W nekrologu J. Zelnera podano, że pochodził on z Czech „gente Bohemo” (Defundi in Collegio Lublinensi Pol. 69, f. 33).

tralnej z podłużną. Realizacja ta zapoczątkowała ciąg rozwiązań, które charakteryzuje centralizacja układów longitudinalnych. Ten model kościoła przenieśli jezuita do krajów środkowoeuropejskich.

W latach 1583-1587 powstał dla jezuitów kościół św. Michała w Monachium. Rozwiązanie rzymskie uległo tu znacznej modyfikacji, gdyż zredukowano w nim transept oraz wyeliminowano kopułę. Ponadto nad kaplicami ulokowano empory, rozbudowane wznwyż, o kolebkowych sklepieniach wcinających się w kolebkę nawy. We wczesnym baroku, na kanwie tych rozwiązań, przyjęły się w architekturze sakralnej dwa typy przestrzenne, jeden o układzie bazylikowym, na planie nawy głównej, ujętej po bokach w kaplice boczne, drugi – kubiczny, w którym aneksy boczne, rozbudowane wznwyż, oraz nawę przykrywa jeden dach. Jeśli w modelu bazylikowym występują empory, to umieszczone są one poniżej gzymsu, nad którym ulokowane są, w tarczach sklepiennych, okna, dające bezpośrednie oświetlenie nawie, natomiast w drugim, empory przekraczają wysokość gzymsu i oświetlenie nawy jest pośrednie poprzez okna w aneksach bocznych. To drugie rozwiązanie charakteryzuje wprowadzenie elementów konstrukcyjnych do wnętrza i określane jest typem budowli ściennofilarowej. W systemie tym przyścienne arkady przejmują ciężar sklepienia, a boczne ściany pozbawione elementów konstrukcyjnych są płaskie, co powoduje, że budowle te charakteryzuje na zewnątrz prosta, kubiczna bryła. Typ bazylikowy nawiązujący do wzorca kościoła Il Gesu, propagowany głównie przez jezuitów, spotykamy na obszarze dawnej Rzeczypospolitej, przy czym model ten modyfikowano redukując transept, lub dodając dwuwieżową fasadę (Nieśwież, Kraków – Bielany, Kalisz, Lublin, Lwów, Poznań, Przemyśl, Święta Lipka, Piotrków Trybunalski i inne).

Pierwszym kościołem, który prezentuje we wczesnym baroku, w pełni rozwinięty system ściennofilarowy, jest kościół jezuitów w Dillingen w Szwabii (1611-1617), natomiast pierwsze rozwiązanie tego systemu, w odmianie emporowej, prezentuje wcześniejszy kościół jezuitów św. Michała w Monachium. Empory rozbudowane wznwyż mogły się rozwijać w kościołach o systemie ściennofilarowym. Program przestrzenny kościoła monachijskiego jezuitów w połączeniu z odmianą ściennofilarową w Dillingen wywarł podstawowy wpływ na rozwój architektury barokowej głównie w krajach katolickich Niemiec XVII i XVIII wieku. W tym kręgu model ten prezentują m.in. kościoły w Pfreimd, Freiburgu (jezuitów, 1683-1687), Kaufering,

Furstenfeld-Bruck, Ellwangen, w kręgu austriackim kościół w Durnstein, a w czeskim kościół jezuitów na Małej Stranie w Pradze (korpus 1703-1711).

W rozwiązaniu systemu konstrukcyjnego wnętrza kościoła chojnicki prezentuje typ budowli ściennofilarowej, w której masywne i szerokie filary przeprute są przejściami w strefie kaplic i empor, przez co wydaje się, że tworzą element oderwany od ścian obwodowych, co czytelne jest zarówno w rzucie poziomym, jak i w przekroju. Filary te potraktowane są plastycznie, dekorowane parami pilastrów, modelowane na narożach wklęsłą, a ich samodzielność podkreślają cofnięte arkady kaplic bocznych. Bogate belkowanie obejmuje filar z trzech stron, nie przechodzi do ścian obwodowych w strefie emporowej, jednak mocno wygierowany gzyms przechodzi na ścianki przejść i ściany boczne empor, stanowiąc tym samym motyw scalający filar ze ścianą obwodową. Przykrycie każdego przęsła nawy sklepieniem żaglastym, którego punkty oparcia wypadają na narożach filarów, akcentuje jedność konstrukcyjną podpór i sklepień. System ten tworzy odmianę „baldachimową”, która charakteryzuje się integracją filarów ze strefą sklepienną.

Najbliżej Chojnic, ta strukturalna odmiana „baldachimowa” kościoła ściennofilarowego występuje w Wielkopolsce (np. dawny kościół dominikanów w Poznaniu, kościół pocysterski w Obrze), ale bez empor i całkiem odmienna stylistycznie. Dlatego przechodząc do określenia proveniencji artystycznej kościoła chojnickiego należy uwzględnić budowle o podobnej odmianie strukturalnej, przy czym podstawowym elementem klasyfikacyjnym powinno być rozwiązanie strefy emporowej, której sklepienia założone są na wysokości sklepienia nawy. Empory tworzą zasadniczo odmienny typ wnętrza, dlatego nie możemy różnych odmian systemu ściennofilarowego z emporami rozpatrywać łącznie z odmianą bez empor. Inną klasyfikację przyjął A. J. Baranowski; traktując empory jako element drugorzędny, a filary jako element samoistny, zaliczył kościół chojnicki do odmiany halowej z kręgu architektury wielkopolskiej⁴⁸. Według niego rozwiązania emporowe mogą występować zarówno w typie barokowego kościoła ściennofilarowego, jak i halowego (pseudohalowego)⁴⁹. Rozwój empor w budowlach sakralnych epoki baroku następuje jednocześnie w budownictwie protestanckim i katolickim, a zwłaszcza w kościołach zakonnych jezuitów, gdzie empory miały istotne znaczenie funkcjonalne. Były przeznaczone dla członków zakonu, lub – gdy były to kościoły przy kolegium – dla uczniów i nowicjuszy.

⁴⁸ Dz. cyt., s. 172/173.

⁴⁹ Tamże, s. 184.

Najbliższym regionem, w stosunku do Chojnic, w którym występuje model kościoła ściennofilarowego z emporami, jest Śląsk, gdzie ten typ budowli sakralnej był popularny w okresie baroku⁵⁰. Do przykładów z XVII wieku należą kościoły w Krzeszowie (św. Józef) i Wilkanowie (1697-1701), a rozwinięty układ tego typu prezentuje kościół św. Antoniego (1685-1692) i kościół jezuicki w Głogowie (1696-1702). Natomiast przykłady z XVIII wieku prezentują kościoły: jezuicki w Legnicy (1714-1727), bożogrobców w Nysie (1720-1728), benedyktynek w Lubomierzu (1727-1730), cystersów w Krzeszowie (1728-1735), franciszkanów w Głubczycach oraz parafialne w Głuchołazach, Prudniku i Lubiążu, Śmiczu, filialne w Ścinawie Nyskiej i Bobolicach (dwuprzęsłowe). Niektóre z nich prezentują, podobnie jak w rozwiązaniu chojnickim, typ kościoła ściennofilarowego z emporami. Na zewnątrz dominuje dwuwieżowa fasada. Ich korpus, pozbawiony zazwyczaj transeptu, złożony jest z nawy, do której przylegają kaplice i empory, przy czym sklepienia nawy i empor założone są na tej samej wysokości. Nawy są trzy- lub czteroprzęsłowe, a krótkie prezbiteria zazwyczaj zbliżone są kształtem do apsyd. Podział wnętrza przeprowadzony jest za pomocą filarów, które wspierają zazwyczaj sklepienia żaglaste – jednorodne (Nysa, Legnica, Głuchołazy) lub z podziałem na przęsła. Kaplice mogą tworzyć osobne aneksy lub – połączone szerszymi przejściami – nabierają charakteru wąskich naw (Legnica, Nysa, Lubomierz, Prudnik, Głuchołazy). Ściany pomiędzy emporami przeparte są przejściami lub są całkowicie zredukowane, dzięki czemu filary w strefie emporowej są wydzielone przestrzennie. Kaplice boczne mają samodzielną artykulację, a ich łuki arkadowe oparte są na pilastrach, rzadziej na konsolkach, w połowie wysokości filarów.

Nasuwa się pytanie, czy kościół w Chojnicach jest przerzutem architektonicznym z kręgu śląskiego i czy jego rozwiązanie oparte jest na konkretnym wzorze? Na podstawie analizy porównawczej możemy stwierdzić, że budowla chojnicka wykazuje ogólne podobieństwo do świątyń śląskich jedynie w systemie architektonicznym. Z punktu widzenia dyspozycji planu nie odnajdujemy jednak na Śląsku podobnego przykładu. Natomiast bliższe analogie wykazuje kościół pielgrzymkowy w Trautmannshofen w południowych Niemczech (Górny Palatynat), wybudowany przez Jana i Leonarda

---

⁵⁰ J. W r a b e c, *Główne typy kościołów barokowych na Śląsku w XVIII w.*, w: *Rokoko*, Warszawa 1970, s. 131-147; t e n ż e, *Barokowe kościoły na Śląsku*, Studia z Historii Sztuki, t. XXXVII, Wrocław 1986; t e n ż e, *Dientzenhoferowie Czescy a Śląsk*, WTN, Rozprawy Komisji Historii Sztuki, t. XII, Wrocław 1991.

Dientzenhoferów w latach 1683-1686⁵¹. Jest to budowla założona na planie o prostokątnym obrysie zewnętrznym, a dwuprzęsłową nawę, której poprzeczną oś symetrii wyznaczają filary ścienne, ujmują aneksy kaplicowo-emporowe. Kwadratowe prezbiterium zamyka sklepienie żaglaste. To dwuprzęsłowe rozwiązanie możemy uznać za pierwowzór planu kościoła w Chojnicach. Natomiast podobnie potraktowany system architektoniczny wnętrza odnajdujemy w kręgu architektury czeskiej w kościele Nawiedzenia P. Marii w Hejnicach (1722-1729)⁵². Podział przestrzenny w partii korpusu nawowego, przeprowadzony jest za pomocą filarów, których naroża ścięte są ćwierćwklęsłą wznoszącą się aż do pendentywów sklepień żaglastych. Nawę ujmują aneksy kaplicowo-emporowe, przy czym w kaplicach znajdujemy analogiczną artykulację, jak w Chojnicach. Także w kręgu śląskim nie odnajdujemy motywu podwójnych okien w systemie przeszłowym. Układ taki popularny był w środowisku południowoniemieckim, np. w kościele benedyktynów w Weingarten (1715-1725), czy w kościele w St. Gallen (1. poł. XVIII w.)⁵³.

Na tej podstawie możemy stwierdzić, że w przypadku kościoła chojnickiego, nieznanemu architektowi stworzył kolejną redakcję jednonawowego wnętrza z aneksami kaplicowo-emporowymi, o rozwiniętym systemie ściennofilarowym, odmiany „baldachimowej”, przy czym całość umiejętnie zakomponował w ramach układu dwuprzęsłowego. Układ kościoła jednonawowego z kaplicami bocznymi, w rozwiązaniu dwuprzęsłowym, spotykamy głównie w Austrii, Czechach i na Morawach. Z dotychczasowych rozważań wynika, że kościół w Chojnicach w rozwiązaniu wnętrza stanowi odległy import architektoniczny z kręgu czeskiego, w którym masywnej strukturze ściennofilarowej nadano, poprzez plastyczne narożniki filarów (z wklęsłą) i bogatą dekorację stiukową (plafony o urozmaiconym wykroju, motywy kampanuli, ornamenty wstęgowo-cęgowe), snycerską i malarską, wręcz rokokowej lekkości. Za element rokokowy możemy uznać parapet emporii organowej o wklęsło-wypukłej linii, zdobiony stiukowymi kampanulami, motywami roślinnymi i wstęgowo-cęgowymi. W elementy dekoracyjne (wstęgowo-wiciowe) wyposażono także elewację południową. Tak bogate programy dekoracyjne spotykamy w architekturze z kręgu austriackiego (Durnstein), czeskiego (Praga) i śląskiego (Lubiąż, Krzeszów, Legnickie Pole).

⁵¹ T e n Ź e, *Główne typy...*, s. 142.

⁵² *Umelecke památky Cech*, t. I, red. E. Poche, Praha 1977, s. 370-371.

⁵³ *Die Baukunst des Baroks und der Neuzeit von Hartmann*, Leipzig 1911, s. 131.

Odnosnie do rozwiązania kompozycyjnego fasady kościoła chojnickiego, bliskie analogie znajdujemy w Wielkopolsce, np. dwuwieżowe fasady kościołów w Przemęcie, Obrze, fary w Lesznie, kościołów w Woźnikach i w Białczu Starym k.Kościana. Obserwujemy w nich znacznie uproszczoną formę architektoniczną, zwartą i kubiczną. Analogie te wskazują na Wielkopolskę jako na ogniwo pośrednie w naszym przetrzucie architektonicznym.

Kościół w Chojnicach powstał z inicjatywy jezuitów. Badacze, w tym przede wszystkim Jerzy Paszenda, w dostatecznym stopniu przedstawili bezpodstawność twierdzenia o istnieniu „stylu jezuickiego” w architekturze baroku, tym niemniej nie zmienia to faktu, że zakon ten dysponował określonymi przepisami, które dotyczyły spraw budowlanych. Druga kongregacja generalna Towarzystwa Jezusowego (1565 r.) ustalała ogólne dyspozycje dotyczące organizacji budowlanej kościołów zakonnych. Kongregacja ta zastrzegała generałom zatwierdzanie każdego projektu budowy, a plany nowo wznoszonych budowli uprzednio wysyłało do Rzymu. Inicjatywa i kierownictwo budowy należały do miejscowego przełożonego, który starał się o plac, materiały, fundusze, plany i wykonawców. W Chojnicach był nim superior Kazimierz Płaskowski. Superior zgodnie z przepisami zakonnymi musiał działać w porozumieniu z prowincjałem, który wysyłał, wraz z opinią, projekt do generała. Projekty zatwierdzane były zazwyczaj w zakresie rozplanowania i lokalizacji. Styl projektowanego kościoła nie miał istotnego znaczenia. Należy zauważyć, że jezuici dysponowali także własnymi architektami zakonnymi (np. Nataniel Wąsowski). W rozważaniach nad architekturą jezuitów stwierdzono zjawisko przystosowywania formy budowli do miejscowych tradycji i potrzeb, funkcji i ważności ośrodka, w którym powstał. W prowincji polskiej dominowały włoskie wzorce sakralne, a jezuici stosowali zazwyczaj typ bazyliki emporowej, np. w Kaliszu, Poznaniu, Piotrkowie Trybunalskim. Natomiast zasięg występowania budowli ściennofilarowej z emporami, jaki prezentuje kościół jezuitów w Chojnicach, ograniczał się głównie do obszaru krajów monarchii habsburskiej i południowych Niemiec, czyli tam, gdzie szczególnie silna była rywalizacja katolicko-protestancka. Jezuici na tym obszarze byli propagatorami określonych modeli sakralnych, a ich wzorce z Monachium, Dillingen, Pragi, Ołomuńca czy Legnicy odegrały podstawową rolę w rozwoju środkowoeuropejskiej architektury sakralnej. Model kościoła ściennofilarowego z emporami preferowany był także przez inne zakony kaznodziejskie (cystersi). Program architektoniczny tej budowli, w połączeniu z tendencjami centralizującymi longitudinalne wnętrza, odpowiadał potrzebom religijno-propagandowym tych zakonów.

Na podstawie naszych ustaleń, dotyczących struktury wnętrza kościoła chojnickiego, możemy stwierdzić, że miejscowi jezuici sprowadzili architekta, być może jezuitę, właśnie z kręgu katolickich krajów Niemiec. Architekt ten, jak wykazuje analiza, mógł być związany pośrednio z pracownią architektoniczną Dientzenhoferów. Na pewno nie był nim budowniczy zakonny Jan Zelner. Według zestawienia miejscowości i czasu pobytu w nich, budowniczy ten przebywał w Chojnicach w latach 1736-1737, a tak krótki czas pobytu wskazuje, że mógł być on jedynie zakonnym inspektorem⁵⁴. Każda fabryka budowy kościoła jezuickiego miała prowizora zakonnego (*praefectus fabricae*), którego konwent delegował do kierowania i kontroli budowy.

Nowy kościół w Chojnicach, wzniesiony dla jezuitów, o bogatej kompozycji wnętrza, spełniał ważną funkcję identyfikacyjną i prestiżową, przenoszoną na fundatorów i lokalną społeczność katolicką. Nowatorski program architektoniczny tego kościoła musiał odpowiadać lokalnym warunkom i potrzebom, co związane było z sytuacją wyznaniową w samym mieście i zadaniami kontrreformacyjnymi zakonu jezuickiego. Należy podkreślić, że w kościele chojnickim w pełni zrealizowano zakonny program ikonograficzny. Sceny malarskie, w polach plafonów, obrazują wątki maryjne oraz hagiograficzne, związane z polskimi świętymi. Baldachim ambony dekorowany był pierwotnie figurą św. Ignacego Loyoli, a ołtarz główny rzeźbami św. Kazimierza i Stanisława Kostki. Kościół w Chojnicach prezentuje, najwcześniej w XVIII w. na Pomorzu, modne ówczesnie tendencje stylowe, przez co wywarł on znaczny wpływ na rozwój barokowej architektury sakralnej najbliższego regionu. Z przeglądu zabytków wynika, że jego program architektoniczny powtarza, w prowincjonalnej i zredukowanej formie, kościoły kanoników lateralnych w Wysokiej (pow. Wyrzysk) oraz kościoły bernardynów w Zamartem i karmelitów trzewickowych w Kcyni (z rozbudowanymi prezbiteriami)⁵⁵. Wpływ rozwiązania wnętrza kościoła chojnickiego dostrzega J. Heise w układzie przebudowanego wnętrza gotyckiego kościoła pofranciszkańskiego w Nowem⁵⁶. O imporcie tym i jego realizacji decydowali jezuici, jednak rola tego zakonu w przeszczepianiu popularnych

⁵⁴ P o p l a t e k, P a s z e n d a, dz. cyt., s. 70 n.

⁵⁵ KZSzP, t. XI, z. 20: Wyrzysk, Nakło i okolice, oprac. T. Chrzanowski i M. Kornecki, Warszawa 1980, s. IX, s. 37; P o k l e w s k i, dz. cyt., s. 225-262; KZSzP, t. XI, z. 14; Szubin i okolice, oprac. M. Lewicka i B. Szymanowska, Warszawa 1977, s. IX, s. 11.

⁵⁶ H e i s e, dz. cyt., s. 335, 337.

wzorów architektonicznych i ich recepcji w lokalnej architekturze sakralnej w Polsce nie jest jeszcze w pełni określona.

SPIS ILUSTRACJI

1. Kościół jezuicki w Chojnicach (1733-1744).
2. Aneksy kaplicowo-emporowe nawy od strony południowej.
3. Aneksy kaplicowo-emporowe nawy od strony północnej.
4. Widok na partię emporową.
5. Fragment dekoracji roślinnej pod emporą zachodnią.
6. Przekrój poprzeczny kościoła, wg J. Heisego.
7. Plan kościoła jezuickiego w Chojnicach. Pomiar IS PAN.
8. Plan kościoła w Trautmannshofen (1683-1686).

THE ARCHITECTURE OF THE POST-JESUIT CHURCH IN CHOJNICE

S u m m a r y

The former Jesuit church in Chojnice together with the college building forms a baroque complex, one of the most precious in East Pomerania. The history of the Chojnice Jesuits and the history of the construction of their monastery church may be reconstructed on the basis of the Jesuit chronicles: "Historia Residentiae Conecensi Societatis Jesu" of the years 1620-1773 (ARSI). The present article presents an analysis of the style of the Chojnice church architecture, defines its artistic origin and gives a precise account of the Jesuits' role.

Bringing Jesuits to Chojnice resulted from the denomination rivalry in the town that had unfavourable results for the Catholics. From the middle of the 16th century, when the Protestant denomination was accepted officially, in King's Prussia Reformation tendencies became more intensive. Protestantism was also a sign of the Prussian towns-people's separatism; however, political dependence of that province from the Crown gave a good opportunity for a counter-Reformation action.

At the beginning of the 18th century the Jesuits decided to build a new brick church; however, initially Primate Stanisław Szembek did not allow it because of the close neighbourhood of the big Gothic parish church and the cemetery. It should be thought that a change in this attitude was influenced by the denomination rivalry in the town. The construction of the church was begun in 1718, but because of shortage of money the work was stopped. Only in the years 1730-1733 construction was started again, according to a new design, and the work was finished in 1744.

The Chojnice church is a single nave, two-span building, with rows of side chapels that are connected with narrow passages. The interior of the wide nave is divided into two spans by massive wall pillars with pairs of pilasters that support the żaglaste vaults. The space between the pillars is formed by chapel-gallery annexes, the gallery vaults being as tall as the

nave. The pillars' quoins are cut, which visually stresses centralization of space. Illusionistic polychromies and a rich stucco decoration are a significant complementation of the interior.

In the subject literature defining the architectonic type of the Chojnice church is the basic research problem, as well as finding out about its origin and architect. According to some researchers it is a halowy building with two aisles (among others, G. Chmarzyński, B. Makowski, E. Dehio and E. Gall); other authors say it is a halowo-emporowy building (e.g. T. Chrzanowski and M. Kornecki) or a halowy one (A. J. Baranowski). Most researchers assume that the Jesuit builder, Jan Zelmer, was the architect of the church.

The post-Jesuit church in Chojnice is the type of wall-pillar building with galleries, and with respect to its form it is a longitudinal-central solution where within the frames of the traditional longitudinal arrangement, here limited to two spans, centralization of the interior is strongly stressed compositionally. The region closest to Chojnice where this model of church occurs is Silesia where this type of buildings was especially popular in the baroque period. The question appears if the Chojnice church was an architectonic transfer from the Silesian circle and if its design is based on a particular model. On the basis of comparative analysis we may state that the Chojnice church reveals a general resemblance to Silesian ones only in the architectonic system. From the point of view of disposition of the plan we cannot find a similar building in Silesia, whereas the pilgrimage church in Trautmannshofen (Upper Palatinate) built in 1683-1686 reveals closer analogies. A similar architectonic system is found in the circle of Czech architecture in the Visitation of the Virgin Mary church in Hejnice (1722-1729). We also do not find the motif of double windows in the span system in the circle of Silesian architecture, but such an arrangement was popular in south Germany (e.g. the Benedictine church in Weingarten, 1715-1725). In the case of the Jesuit church in Chojnice the unknown architect created another version of a nave interior with chapel-gallery annexes and with a developed wall-pillar system; the whole was composed in the system of a two-span interior. One of the building inspectors of that church on behalf of the Jesuit order was Jan Zelner who came to Chojnice from the Poznań college.

The Chojnice church, in its interior solution, is a remote architectonic import from the Czech circles and it was the Jesuits who made the decision about the import and its realization. Researchers stress the fact that the order adjusted its building foundations to the local tradition and needs as well as to the function and importance of a given centre. The area where wall-pillar churches with galleries occurred is limited mainly to the Habsburg monarchy provinces and to south Germany, that is to where there was strong rivalry between Catholics and Protestants, also in the field of architecture. In the area Jesuits propagated a defined kind of church architecture and their models from Munich, Dillingen, Prague, Olomouc and Legnica played an important role in development of baroque church architecture in Central Europe. The architectonic programme of these buildings responded to the order's preaching needs and religious-propaganda tasks.

On the basis of our findings we may state that Jesuits brought to Chojnice an architect, may be a Jesuit, just from the circle of the Catholic provinces of Germany. The innovatory architectonic programme of the church responded to the local needs, which was connected with denomination rivalry in the town itself and the Jesuits' counter-Reformation tasks. The church fulfilled an important identification and prestige function that was transferred to the founders and the local Catholic society.

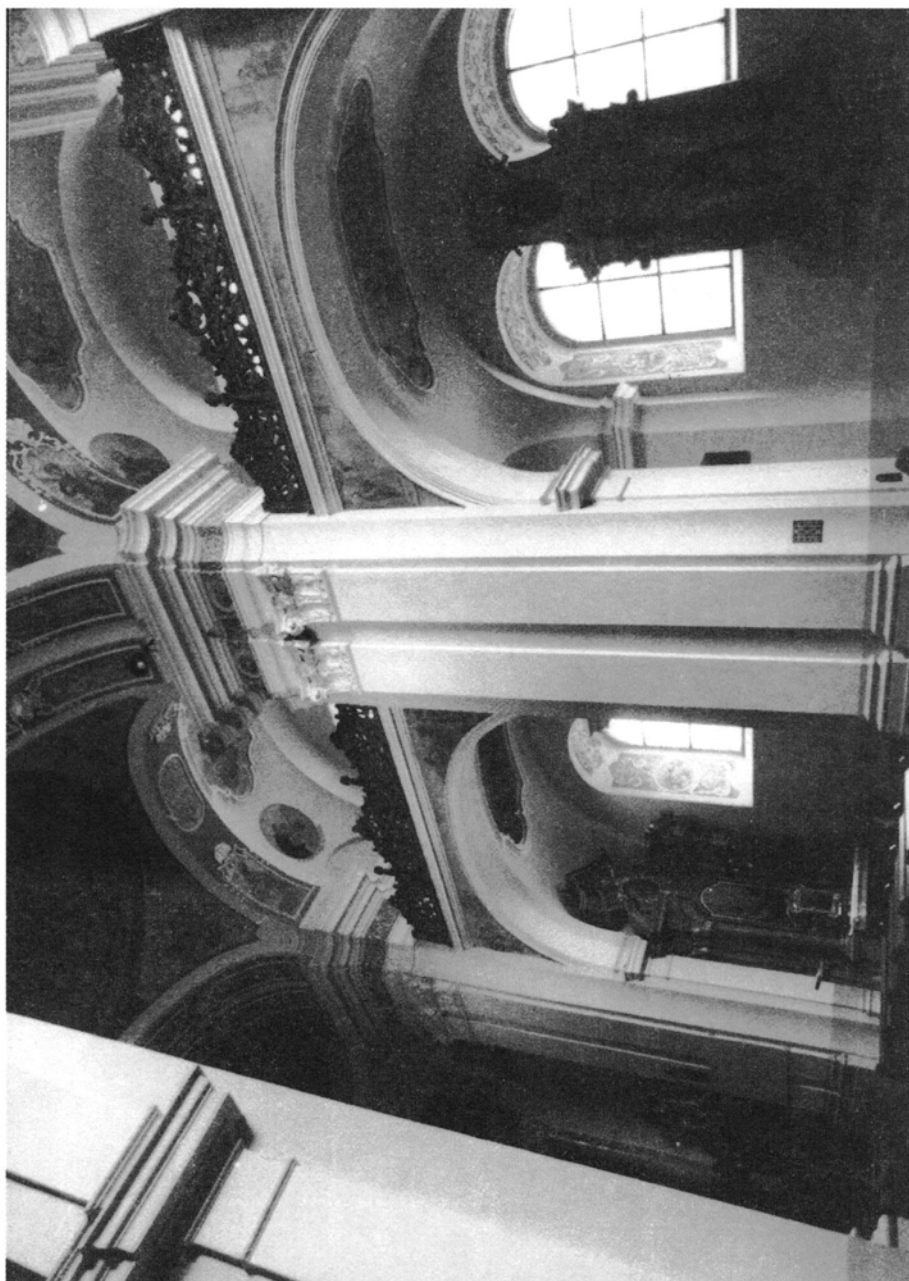
The Jesuit church in Chojnice significantly influenced the development of the local architecture and its architectonic programme is repeated in the churches in Wysoka (the Wyrzysk district), Zamarte (a Bernardine one) and in Kcynia (a shod Carmelites' one).

Translated by Tadeusz Karłowicz

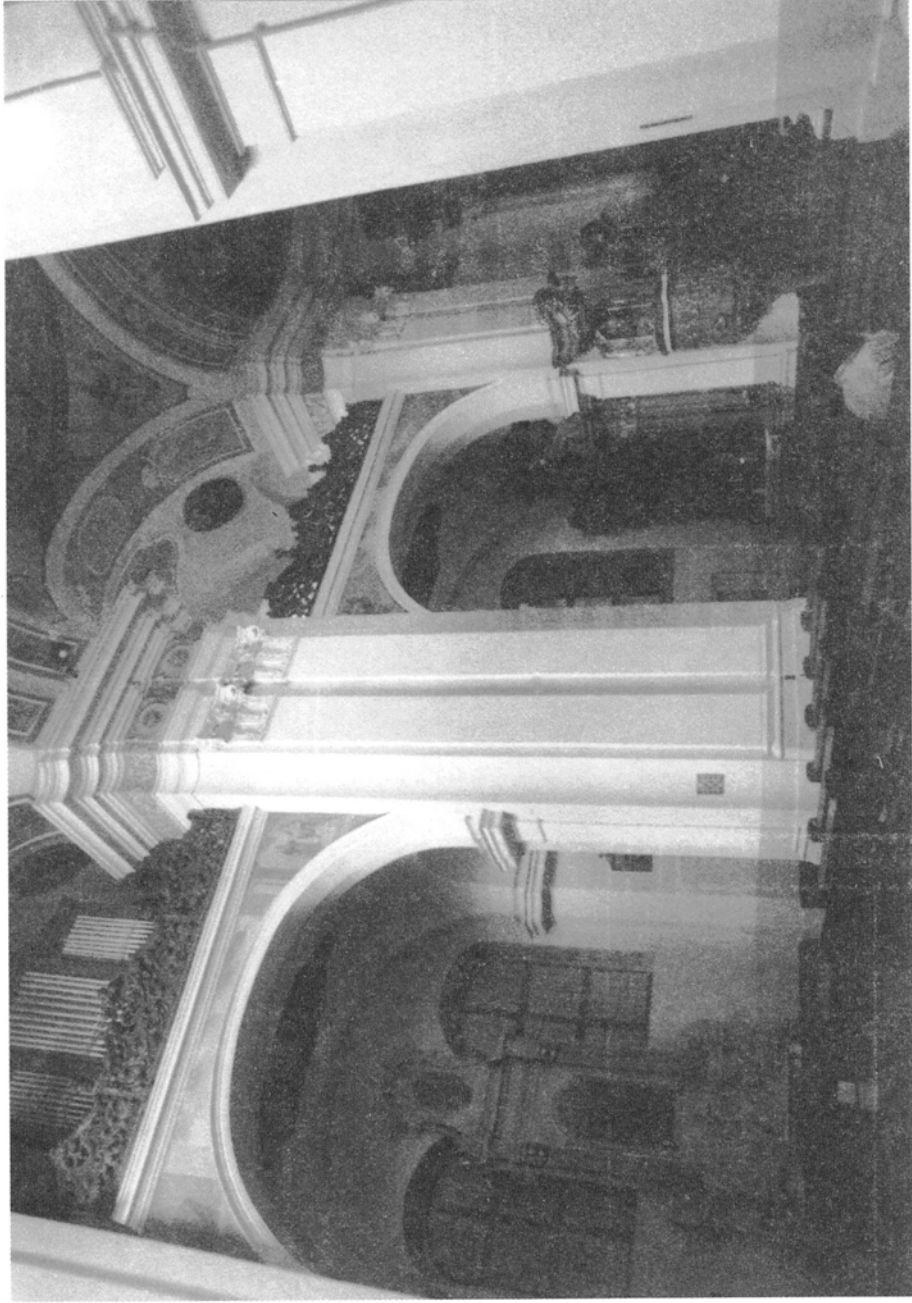

1. Kościół pojezuicki w Chojnicach (1733-1744)

2. Aneksy kaplicowo-emporowe nawy od strony południowej

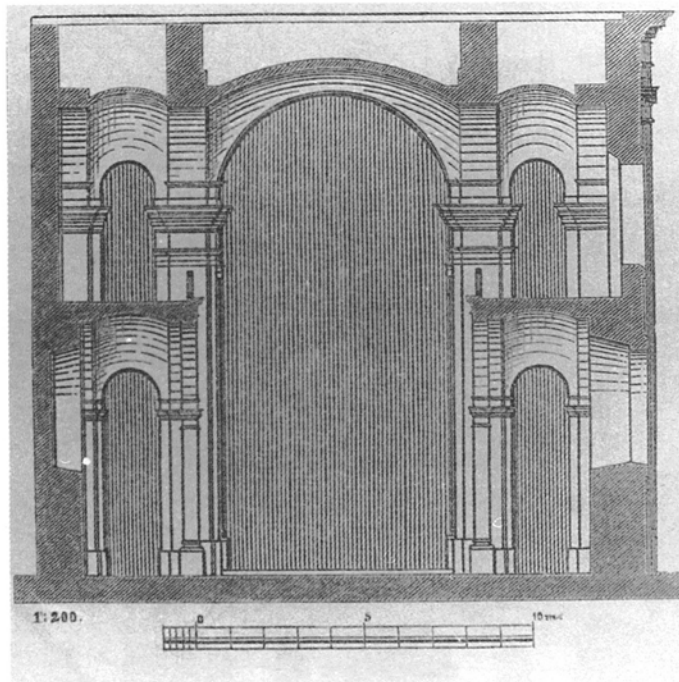
3. Aneksy kaplicowo-emporowe nawy od strony północnej

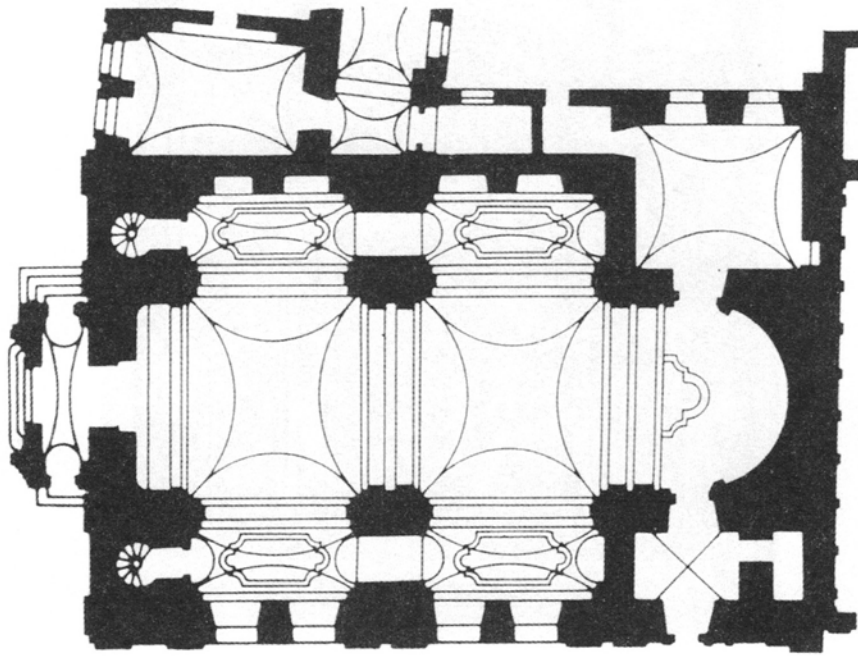
4. Widok na partię emporową

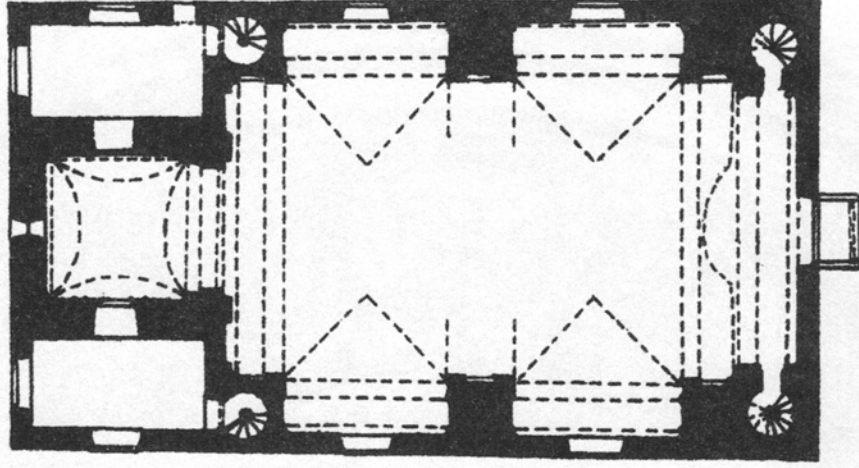
5. Fragment dekoracji roślinnej pod emporą zachodnią

6. Przekrój poprzeczny kościoła, wg J. Heisego

7. Plan kościoła jezuickiego w Chojnicach. Pomiar IS PAN

8. Plan kościoła w Trautmannshofen (1683-1686)